

"AVTOHTONI" IN "NEAVTOHTONI" ROMI V SLOVENIJI: SOCIALNA KONSTRUKCIJA TERITORIALNEGA RAZMEJEVANJA IDENTITET*

"AUTOCHTHONOUS" AND "NON-AUTOCHTHONOUS" ROMA IN SLOVENIA – SOCIAL CONSTRUCTION OF TERRITORIAL DIVISION OF IDENTITIES

The contribution opens with the question of how is culture connected to space and which is the role played by different representatives of power with regards to the construction of Roma collectiveness in Slovenia. Based on this starting point, the article analyses the field of knowledge known as "Romology". The present analysis shows which social actors of power established the difference between those Roma who are represented as "autochthonous" and confined to one specific territories, claimed to be "autochthonous areas of settlement", and the so-called "non-autochthonous" Roma. The analysis demonstrates that the above-mentioned studies base their conclusions on the primordial and biological conceptualisations of culture, allegedly "naturally" bound to certain spaces and territories. Relying on the collected ethnography, the author crucially depicts the process, which generates the discourse of "autochtony" and "non-autochtony" in the relation between the Roma, national Romany policy, and academic tradition, which represents itself as "Romology", "Slovenian national question" or "ethnic studies."

Keywords: autochtony, Roma, Romology, areas of settlement

Izhodišče prispevka je vprašanje, kako se kultura povezuje s prostorom in kakšno vlogo imajo pri tem različni reprezentanti moči, na primeru konstruiranja skupinskosti Romov v Sloveniji. S tega izhodišča članek analizira polje vednosti, poznamo kot "romologija". Analiza pokaže, kako in kateri socialni akterji moči so vzpostavljali razliko med Romi, ki jih reprezentirajo kot "avtohtone" in priklenjene na določene teritorije, za katere trdijo, da so njihova "avtohtona območja poselitve", ter med t.i. "neavtohtonimi" Romi. Ob tem analiza pokaže, da omenjene študije temeljijo na primordialnih, biologističnih konceptualizacijah kulture, ki da so domnevno "naravno" vezane na določene prostore in teritorije. Avtorica ob podajanju etnografije kritično oriše proces, v katerem nastaja diskurz o "avtohtonosti" in "neavtohtonosti" v odnosu med Romi, državno romsko politiko, in strokovno tradicijo, ki se reprezentira bodisi kot "romologija" bodisi kot "slovensko narodnostno vprašanje" ali "etnične študije".

Ključne besede: avtohtonost, Romi, romologija, etničnost, območja poselitve

UVOD

Gupta in Ferguson sta v uvodu v zbornik *Culture, power, place. Explorations in Critical Anthropology* napisala, da je boasovski koncept kulture oziroma koncept kultur in z njim povezane ideje o sistematizaciji sveta človeških razlik na raznolikosti ločenih družb, med katerimi naj bi vsaka imela svojo kulturo, postal predmet antropološke kritike. Antropologi so kritizirali pogosto implicitno konceptualizacijo sveta kot mozaika ločenih kultur, običajno vezanih na določen teritorij. Takšna koncepcija je bila po njunem mnenju okvir za etnografsko deskripcijo ter za iskanje generalizacij, ki so bile izoblikovane na mnogoterosti ločenih primerov. Premik v raziskovalni viziji od "ljudstev in kultur" k drugače razumljenim entitetam naj bi prevzel vodilno vlogo znotraj discipline (Gupta in Ferguson 1997). Wolfovemu zavračanju ideje o ločenosti sveta na kulture, ki bi se kot biljardne krogle zaletavale ena v drugo, je sledila poleg kritike samega koncepta kulture še močno prisotna postmoderna kritika reprezentacije v etnografskem pisanju. Skladno s tem se je spremenila perspektiva v etnografiji: vsaj v delu antropološkega raziskovanja je pomemben raziskovalni interes predstavljalo vprašanje odnosov med kulturo in močjo ter s tem povezano vprašanje, kakšen je odnos med kulturo in prostorom. (*ibid.*, str. 1-3).

V perspektivi, ki odpira vprašanje, kako se kultura povezuje s prostorom in kakšno vlogo imajo pri tem različni reprezentanti moči (Malkki 1997), ter v barthovsko zasnovanih študijah etničnosti in po njihovem formalističnem modelu (Eriksen 1993; Šumi 2000; Knežević-Hočevar 1999) bom analizirala primer konstruiranja skupinskosti Romov, ki jih slovenska romologija ter romske politike v Sloveniji priklepajo na določene teritorije, za katere trdijo, da so njihova "avtohtona območja poselitve".¹

Pri branju strokovne tradicije in vednosti, ki ji rečejo na Slovenskem "romologija",² naletimo na razlikovanje med Romi, ki jih različni socialni akterji reprezentirajo kot "avtohtone" ter med onimi, ki veljajo za "neavtohtone". O tem, da bi kateri izmed njih lahko bili brez državljanstva, do nedavnega med romologi in drugimi romskimi eksperti ni bilo razprave; na ta vidik so začele opozarjati redke nevladne organizacije, kakršna je npr. Helsinški monitor, šele v sredini devetdesetih let prejšnjega stoletja.³

* * *

¹ V kontekstu romskega etnonacionalizma sicer velja, da Romi nimajo svojega lastnega teritorija; po tej reprezentaciji so razpršeni po Evropi in preko nje, potentakem so povsod manjšina z vsiljeno identiteto, ki jo označujeta politična in/ali socialna marginalizacija ter stigmatizacija. - Prim. Will Guy (ur.), 2001.

² Izraz je pogostejše v rabi nekako od devetdesetih let naprej. Mladen Tancer (1998: 23) na primer ga opredeljuje kot "znanost, ki raziskuje vse pojavnosti Romov."

³ Sprva se ob tem razlikovanju prostorsko teritorializiranih (spatially territorialized) pomenov "kulture in ljudstev" nismo posebej ustavljali, saj nas je precej bolj zanimal epistemološki zaspeg polja vednosti, ki je znano kot

Distinkcija med skupinama "avtohtonih" in "neavtohtonih" Romov, ki je vsaj implicitno prisotna v manjšinski zaščitni zakonodaji, zahteva antropološko refleksijo predvsem zato, ker

1. temelji na primordialnih, biologistično utemeljenih konceptualizacijah kulture, ki naj bi bile "naravno" vezane na določene prostore in teritorije;
2. gre pri "romologiji" in novejših etničnih študijih o Romih za nekritično povzemanje regulacij iz zakonodaje, razumljene kot "naraven" in "samoumeven" diskurz, namesto da bi bil sam ta diskurz podvržen znanstveni refleksiji; in ker
3. želimo pokazati proces, v katerem nastaja diskurz o "avtohtonosti" in "neavtohtonosti" v odnosu med življenjem tistih "običajnih" ljudi, ki so predmet politik zaščitne zakonodaje, državno nacionalistično zasnovano politiko, "romologijo" in strokovno tradicijo, ki se reprezentira kot "slovensko narodnostno vprašanje", kar se splošno enači z "etničnimi študiji".

INTERPRETATIVNA SKICA POLITIK, KI REGULIRAJO STATUS "ROMSKE SKUPNOSTI"

Omemba o posebnih pravicah "romske skupnosti" je dobila po osamosvojitvi Slovenije mesto v samostojnem, 65. členu ustave (Polzer Srienz 1999: 63), ki določa položaj in posebne pravice Romov v Sloveniji s pomočjo posebnega zakona: "Položaj in posebne pravice romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, ureja zakon."⁴ Pred tem je že ustavni amandma LXVIII iz leta 1989 določal, da mora "zakon urediti pravni položaj Romov". Posebne pravice Romov še niso bile določene v osnutku ustave 1990. Leta 1991 je parlament razpravljal o Romih in izdal sklep, v katerem so pripravili "Ukrepe, kako bi lahko probleme Romov najučinkovitejše rešili". Tedaj je tudi tretja točka Kataloga predlogov ponovno navajala zahtevo:

* * *

tiganologie, Etudes Tsiganes, Gypsy studies, Romani studies oziroma *romologija*. Posvečali smo se študiju splošnih epistemoloških vprašanj, povezanih z antropologijo etičnosti in nacionalizma, ter kritičnemu soočenju analiz iz antropologije Giganov s slovensko romologijo. K epistemološkim vprašanjem romskih študij v slovenskem nacionalnem prostoru smo se preorientirali med terenskim delom, ki je teklo v obdobju štirih let z vmesnimi prekinitivami, ko je bila predmet raziskovanja slovenska romološka produkcija in ko smo se sistematično udeleževali različnih prostovoljskih, filantropskih akcij in posvetov, katerih tematika je poimenovana za "romsko problematiko". Preorientacijo je spodbudila zbrana etnografska evidenca, ki nas je opozorila, da slovenska "romologija" ne zmore percipirati mnogoterih oblik rasizma in diskriminacije oziroma izključevanja Romov, predvsem zato, ker sama še ni prestopila okvirov znanstvenega rasizma. - Prim. Janko Spreizer, 2002: 68–123).

⁴ <http://www.us-rs.si/si/index.html>.

Ustava bi morala določiti, da mora pravice Romov urediti zakon. Ta zakon bi moral biti osnova za pravno zaščito pripadnikov romske skupnosti za uporabo materinščine, nego lastne kulture in drugih etničnih posebnosti kot tudi skrb Republike Slovenije za izboljšanje materialnega položaja Romov.

Stalnica omenjenih razprav je bila podmena, da je treba regulirati status Romov kot etnične skupnosti in ne kot manjšine, kar pa jim daje zmanjšan obseg zaščite kolektivnih pravic v primerjavi z madžarsko in italijansko etnično skupnostjo.

Le redki posamezniki Romi so se že v devetdesetih letih 20. stoletja zavzemali, da bi Romom pravnoformalno določili status narodnosti. Poleg tega je bilo navedeno, da je posledica neurejenega statusa lokalizirano reševanje romskih problemov (Šajnović 1991:131-132) Eksplicitno je bilo poudarjeno tudi poniževanje in Romom pripisana manjvrednost (Rozman 1991:135-136). V zadnjih publikacijah so takšna stališča, ki opozarjajo na diskriminacijo Romov in si prizadevajo za uresničitev programa, ki bo pojasnjen v nadaljevanju (Rudaš 2003).

Zasnove za posebno politiko do Romov so bile oblikovane v okviru zaščitne zakonodaje manjšin; zdi se, da je člen v ustavi zastavljen inkluzivno, saj ne govori niti o "avtohtonosti" niti o kakšni teritorialni pripadnosti, in lahko bi pomislili, da – tako kot je zapisan – ne zahteva niti državljanstva, pač pa zgolj bivanje v Sloveniji.⁵

Po nekaj letih je vlada R Slovenije zavzela stališče, da zaradi različnih zgodovinskih, kulturnih in teritorialnih specifičnosti ni možno sprejeti enotnega zakona, ki ga je obetal 65. člen. V trinajstih letih še ni bil izoblikovan poseben "romski zakon", za katerega je bilo zapisano, da bo urejal posebne pravice "romske skupnosti". Vendar pa je bilo oblikovanih 10 področnih zakonov, ki urejajo posamezna vprašanja romske skupnosti, kot so npr. politično zastopstvo, volitve, izobraževanje, mediji, knjižničarstvo ter vprašanja prostora in gradnje objektov.⁶ Vse do pred dvema letoma se niso ukvarjali s poskusi oblikovanja enotnega romskega zakona, pač pa so bili v veljavi področni zakoni, ki so urejali različna področja, četudi je Zveza Romov Slovenije opozarjala, da pomanjkanje temeljnega

* * *

⁵ Državni zbor R Slovenije je na 115. seji 2. decembra 1993 določil, naj vlada pripravi zakon o zaščiti romske skupnosti v R Sloveniji, čez dve leti pa je vlada zavzela stališče, naj se zaščita romske skupnosti ureja v področnih zakonih. Tako je bil novembra leta 1995 na 117. seji državnega zbora sprejet Program ukrepov za pomoč Romom, ki je še vedno aktualen. Leta 1999 je vlada RS sprejela dodatne sklepe za uresničevanje ukrepov za izboljševanje položaja romske skupnosti v Sloveniji. - Prim. Obreza 2003: 47-59.

⁶ To so: Zakon o lokalni samoupravi, Zakon o lokalnih volitvah, Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja, Zakon o vrtcih, Zakon o osnovnih šolah, Zakon o medijih, Zakon o knjižničarstvu, Zakon o evidenci volilne pravice, Zakon o urejanju prostora, Zakon o graditvi objektov, navedeno v: Horvat Muc 2003: 61-62.

romskega zakona ovira implementacijo področne zakonodaje. Odsotnost tega zakona je kritiziral tudi Svet Evrope.

Kljub sprejetemu programu vprašanja niso bila zadovoljivo urejena, kar kaže med drugim primer uresničevanja Zakona o lokalni samoupravi. Zakon iz leta 1993 je omogočal izvolitev predstavnika Romov v občinski svet, a so bili sprva izvoljeni le predstavniki Romov iz posameznih občin. Šele leta 2002 in potem, ko je Rajko Šajnović, Rom iz Novega mesta, sprožil ustavni spor na Ustavnem sodišču, sta vlada in parlament v Zakonu o lokalni samoupravi z novelo določila, da morajo občine zagotoviti pravico Romom do predstavnika v občinskem svetu. Bilo je določeno, da v dvajsetih občinah s t.i. avtohtonimi Romi ti volijo svojega predstavnika – svetnika – v občinski svet. Le petnajst občin je sprejelo dopolnila k statutom, nekatere od občin pa so sprožile ustavni spor pri Ustavnem sodišču z argumentom, da je dvajset občin določenih arbitrarno in da niso izdelani natančni kriteriji za ugotavljanje stalne poseljenosti in s tem avtohtonosti.⁷ Dne 14. novembra 2002 je bila izdana odločba ustavnega sodišča, da so statuti občin Beltinci, Grosuplje, Krško, Semič, Šentjernej, Trebnje v neskladju z Zakonom o lokalni samoupravi, ker ne določajo, da so člani občinskih svetov tudi predstavniki Romov.⁸

Pred dvema letoma je bilo po dolgem času zopet omenjeno, da v Uradu za narodnosti razmišljajo o oblikovanju krovnega romskega zakona. Namesto zakona o Romih je bil leta 1995 sprejet program ukrepov za pomoč "romski skupnosti" v Sloveniji, ki ga vlada R Slovenije bolj ali manj dosledno izvaja in poteka v resornih ministrstvih, kot so npr. šolsko, socialno, kulturno ministrstvo, ter ministrstvo za finance, za notranje zadeve, ministrstvo za okolje in prostor ipd. Spremljanje implementacije programa nas navaja k sklepu, da je na videz benevolentna državna politika do Romov proizvedla razmejevanja med Romi, ki "tradicionalno" živijo v Sloveniji in med tistimi, ki so v Sloveniji "netradicionalno" ali "neavtohtono".

Za realizacijo ukrepov posebnega programa pomoči postala pomembna esencialistična, izvorna kategorizacija in delitev na tiste, ki so "avtohtoni" Romi in na "neavtohtone" Rome, ki ne živijo na "tradicionalnih območjih poselitve", med katerimi so nekateri brez državljanstva. Po interpretacijah nekaterih raziskovalcev "neavtohtoni" Romi niso opravičeni do posebnih kolektivnih pravic, pač pa naj bi bili pravno izenačeni z drugimi imigrantskimi skupinami.⁹ Takšna arbitrarna razmejevanja se, kot bo prikazano v nadaljevanju, manifestirajo v mnogoterih

* * *

⁷ Petković 2003:54-75. - Petković analizira diskurz v razpravi o volitvah romskih svetnikov v občinske svete.

⁸ <http://www.mnz.si/si/upl/urloksam/ZAKONODAJA/ustodl/ustodl345-02-9.htm>.

⁹ Takšno je tudi stališče Urada za narodnosti, primerjaj Obreza, *op. cit.*

oblikah, z njimi pa večinoma soglašajo - da ne rečem, da jih celo formulirajo - proučevalci iz polja vednosti, ki je poznano kot "slovensko narodnostno vprašanje", romologi in v specifičnih primerih tudi romski aktivisti. Slednji namreč praktično nimajo druge alternative v svojem podrejenem položaju, kamor jih potiskajo poleg politike tudi romologi, kakor da trivialne in arbitrarne kategorizacije izrabijo znotraj razmerij moči in pri konstrukciji kulturne razlike med posameznimi romskimi skupinami. Iz etnografskih primerov, orisanih v nadaljevanju, bo razviden potek omenjenih procesov razmejevanja.

NEKAJ PRIMEROV IZ ETNOGRAFIJE

Zahteva po refleksiji pojma "avtohtonosti" se je dodatno izkristalizirala ob posameznih dogodkih med zbiranjem etnografije. Med nabranim materialom je tudi tale zgodba: Pred nekaj leti je Ministrstvo za kulturo zavrnilo financiranje projekta romskega glasbenika, ki živi v Ljubljani, z argumentacijo, da ni "avtohton" in da mu posebne pravice do financiranja romske kulturne dejavnosti naj ne bi pripadale, ker je priseljen. Glasbenik je odgovoril ministrstvu z argumentom, da so se v Slovenijo priselili tako ali tako vsi Romi; prav Indija pa naj bi bila njihova skupna domovina. Svojo razlago je tako oprl na socialno konstrukcijo zgodovinskih migracij Romov iz domnevne domovine Indije, ki jo je postavila tradicionalistično orientirana "romologija", v zadnjih tridesetih letih pa jo izrablja tudi romsko aktivistično gibanje.

Uslužbenka na Ministrstvu za kulturo je poudarila v nekem drugem kontekstu razprav, ko je bilo vpeljevanje socio-političnih meja predmet kritike, da je razmejevanje med "avtohtonimi" in "neavtohtonimi" lahko pozitiven argument pri reševanju prošelj za slovensko državljanstvo "neavtohtonih Romov", ki pretežno živijo v Mariboru. Po njenem mnenju bi lahko prav zaradi te razlike reševali problem državljanstva po načelu kolektivnosti.¹⁰

Govor romskega aktivista, živečega v Mariboru, je pokazal, da ljudje, ki se sami opredeljujejo kot Romi s Kosova, kot jih reprezentirajo tudi v "romologiji" in romskih politikah, tudi sami uporabljajo delitev po podobnih kriterijih, ki jih je vpeljala manjšinska zakonodaja:

Mi Romi v Sloveniji smo v dveh vrstah: nekateri smo avtohtoni, nekateri smo priseljenci (...). Romi, ki živimo (tu) več kot 70 let, se nam prizna, da smo avtohtoni. ... To sem hotel povedat, da priseljenci Romi ... Večina ne ve, kako preživijo ... Moram še to povedat, da Romi, ki smo mi priseljenci, nekateri pač večina, (...) smo iz Kosova. Večkrat sem se pogovarjal z

* * *

¹⁰ Etnografska beležka, 27.03.2001.

Ministrstvom, na večini sestankov: nekateri naši Romi so prišli v Slovenijo, da so pustili svoje hiše [misli na hiše na Kosovu, op. avtorice], in zaradi svojega statusa, ki ga niso mogli dobiti v R Sloveniji, nimajo nič. Še tisto, kar so imeli [so izgubili]. To bi tudi želel dat v javnost ... V drugem primeru, večkrat se pogovarjam o naših Romih; priseljenci nimamo statusa ureditve, enakopravnega. Ker nimamo statusa ureditve, naši Romi priseljenci se nikakor ne morejo prilagoditi na normalno življenje. Kot prvo, dokler nimamo [urejenega statusa], šola, npr. naši otroci ne hodijo v šolo, ne obvladajo slovenščino brati, ker po pravici bi morali obiskovati makar vrtec, pa pol malo šolo, pa pol osnovno šolo. In naša šola, niti vrtec niti mala šola jih v tem primeru ne sprejemajo, zaradi statusa ureditve. ... Ko jih sprejemajo v osnovno šolo, marsikaj ne obvladajo. Zaradi slovenščine, jezika, ki ga ne morejo obvladati in ki ga ne morejo razumeti, avtomatski naši Romi čisto nič ne vejo. V drugem primeru pa jih tudi dajo v defektno šolo [misli na šolo za otroke s posebnimi potrebami, op. avtorice]. Naši otroci so pametni, ampak zaradi slovenščine jih dajo v defektno šolo ... Mi kosovski Romi imamo turške sobe in imamo tepihe. Marsikaj, ne vem, novi, stari, ampak more bit čistoča. In v tem primeru so prišli obiskovalci s centra za socialno delo in so ugotovili, da imamo tepihe čiste, urejene ... televizor. Pa so ugotovili, da niso naši ljudje do tega, mislim, opravičeni, do sociale: Vi imate lepo tepihe, imate urejeno, prodajte tepihe, pa boste lahko živeli urejeno, in že so ... te ljudi, te ljudi nimajo tako socialo [misli, da nimajo socialnega čuta, op. avtorice]. Slovenci nimajo, naši državljani, vi pa še Romi, iščejo se službe [pojasnjuje, da tudi slovenski državljani nimajo služb; Romi težje najdejo delo, op. avtorice]. Ampak v tem primeru je tudi sociala. In kje zdaj pride problematika? Ne vejo naše probleme. Od sociale [misli na socialno pomoč, op. avtorice] moramo plačati stanovanje, od sociale moramo plačati elektriko. Ne plačamo en mesec, drugi mesec se nabira, tretji, in to pride stanovanjski sklad in [jih vržejo] na cesto ... Ti problemi, da so naši Romi na cesti, zakaj [nastanejo]? Ker nismo dobili dostojanstva, samo socialo ... tisti, ki niso v službi. [Problemi so] samo zaradi tega, ker ne vejo naše zadeve, naše običaji, kako Rome žive, kako...¹¹

Govornik je opozarjal, da distinkcija med avtohtonimi in neavtohtonimi Romom iz Maribora povzroča obilico eksistencialnih problemov, saj niso v enakopravnem položaju z ostalimi Romi: zaradi neurejenega statusa naj ne bi imeli možnosti za integracijo v okolje. Ob tednu romske kulture, ki je potekal

* * *

¹¹ Izjava je bila posneta na tiskovni konferenci ob izdaji knjige Karmen Erjavec, Sandre Hrvatin in Barbare Kelbl: Mi o Romih: diskriminatorni diskurz v medijih v Sloveniji, ki je bila aprila 2000 v prostorih Sveta Evrope v Ljubljani.

oktobra 2001 v Mariboru, je predstavnik iste skupine Romov ponovil, da niso "avtohtoni", da še nimajo svojih naselij na svojih ozemljih, tako kot npr. Romi na Dolenjskem in v Prekmurju, in da jih bodo morda nekoč dobili od države. Njegov poudarek je bil, da jim kategorizacija "neavtohtonosti" predstavlja obilico socialnih, političnih in izobraževalnih težav. Omenjena delitev zaenkrat še ni sprožila kritike pri romskih aktivistih, ki sodelujejo pri kulturnih programih. Moja etnografija je pokazala, da se tudi romski aktivisti zavedajo problema, vendar namesto kritike te distinkcije vodijo politiko znotraj kulturnih društev, v okviru možnosti, ki jih določa država. Doslej še ni bila oblikovana pobuda s strani romskih aktivistov, npr. naj se omenjeno kategoriziranje odpravi, je pa bila predmet kritike pri Evropski komisiji za boj proti rasizmu in nestrpnosti (ECRI) v njenem drugem poročilu za Slovenijo. V poročilu je vpeljana distinkcija kritizirana in podana je pobuda, naj se v programih za Rome namesto izključevalnih opredelitev uporabljajo vključevalne.¹²

Pisanje Roma Rozmana iz Prekmurja kaže na drug vidik: na zaznave nekaterih Romov, da se jih v Sloveniji obravnava še vedno po nekakšnem tujskem statusu. Poleg zahtev po ureditvi statusa narodnosti je bilo rečeno: Romi - tisočletja živimo na slovenski zemlji in tu bomo tudi ostali, in zahtevana je bila enakopravnost: "Če je Slovenija dežela, v kateri živimo že tisočletja, smo lahko le enakopravni Slovenci ali kvečjemu nacionalna manjšina, kot so Italijani in Madžari, ki živijo tukaj."¹³

AVTOHTONOST – KONCEPT V TRADICIJI SLOVENSKEGA NARODNOSTNEGA VPRAŠANJA/ETNIČNIH ŠTUDIJIH ALI "PRAKTIČNI KRITERIJ, KI ZDRŽI ŽIVLJENJSKI PREIZKUS"?

Kot je pokazala Irena Šumi (2000:117ff), je specializirana vednost, ki se jo v Sloveniji goji predvsem v okviru Inštituta za narodnostna vprašanja (INV), imenovana "slovensko narodnostno vprašanje", tradicionalno v sozvočju z nacionalističnimi interesi državnih politik in se ukvarja izključno s problematikami in manjšinami, ki so utrjene, zgodovinske, avtohtone, "da ne rečemo primordiale". "Slovensko narodnostno vprašanje" je polje stroke, ki se je tradicionalno ukvarjalo z manjšinami, ki so jih po letu 1990 vse pogosteje označevali za "avtohtone", torej za naravne, esencializirane entitete. Poleg italijanske in madžarske manjšine, ki naj bi bile ob mejah Italije in Madžarske, ter slovenske manjšine, ki so ostale "odrezane" od "matičnega naroda" v sosednjih državah z vsakokratnim risanjem

* * *

¹² Več o tem na naslovu: http://www.coe.int/t/E/human_rights/ecri/1-ECRI/2-Country-by-country_approach/Slovenia/Slovenia_CBC2_slovenian_pdf.pdf, pristop 17. 09. 2003.

¹³ Rozman, *ibid.*

novih državnih meja na nacionalnih zemljevidih, so predmet študija po letu 1991 še t.i. "novodobne manjšine". To so npr. "Slovenci na območju nekdanje Jugoslavije" in imigranti iz nekdanjih republik SFR Jugoslavije. Predmet proučevanja je tudi "na novo odkrita" nemška manjšina ter "etnična skupnost" Romov. Romi so postali predmet raziskovalnega programa na INV tedaj, ko so strokovnjaki, večinoma pravniki, sooblikovali posebno manjšinsko zaščitno zakonodajo tudi za Rome: dejstvo niti ni presenetljivo glede na tradicionalno vzajemno delovanje nacionalističnih politik ter znanstvenoraziskovalnega programa inštituta, o katerem piše Šumi. Študiji o beguncih in prebežnikih ter prosilcih za azil so bili šele okoli leta 2000 sprejeti v raziskovalni program Inštituta.

Za pričujoči prispevek sem z izbranimi raziskovalci-sodelavci na INV napravila intervjuje. Pridobljeno gradivo me navaja k sklepu, da strokovnjakom koncept "avtohtonosti" ne predstavlja posebnega problema;¹⁴ zanje je večinoma "praktičen in uporaben koncept, ki zdrži v realnem življenju",¹⁵ medtem ko drugi koncepti, ki so jih sogovorniki označili za "humanistične", v praksi po mnenju iste osebe ne zdržijo. Tu je orisanih le nekaj reprezentacij njihovih argumentov, ki so po naši presoji relevantni za obravnavno. Raziskovalcem etničnih študij, ki jim pripadajo spodnji citati, je opisana delitev med manjšinami večinoma neproblematična. Soglašajo z ločevanjem na *avtohtone* (po izvoru od tam kjer živi) in *alohtone* (po izvodu od drugod) manjšine.¹⁶ Pojasnjevali so še, da je težko določiti

* * *

¹⁴ "Namreč pojem avtohtonosti je v evropskem prostoru vsepovsod močno vsidran. In lahko rečemo je bistven sestavni del, lahko rečemo evropske, tudi nacionalne etnične regionalne zavesti. Se pravi, ta pojem avtohtonosti je prisoten takorekoč vsepovsod in vedno označuje torej neko tradicijo vztrajanja v nekem prostoru, oblikovanje tega prostora in vse te različne družbene, kulturne, politične interakcije, ki se dogajajo med ljudstvom, ki naseljuje nek teritorij in seveda med teritorijem, ki je po teh ljudeh, grdo povedano, preoblikovan. Torej če vzamemo katerokoli skupnost, ki je dalj časa vztrajala v nekem prostoru, recimo da je to manjšina, ne, ker največkrat govorimo o tem, ne, to je pa avtohtona manjšina, ne, to seveda pomeni, da so tam naseljeni dalj časa. Tukaj so seveda kriteriji zelo različni." Jernej Zupančič, intervju, 06. 04. 2002.

¹⁵ Misel, povzeto v narekovajih, je izrazil raziskovalec na INV, s katerim sem imela razgovor o pojmu "avtohtonosti". Pogovor ni pripeljal do odgovorov, pač pa do predlogov za nadaljnje raziskovanje. Zgolj v ilustracijo naj navedem, da sem bila usmerjena v proučevanje tradicionalnega slovenskega narodnostnega vprašanja, v posamezne prispevke avtorjev ter v prebiranje enciklopedij in slovarjev. Večini doslej pregledanih besedil je skupna samoumevna uporaba izraza avtohtonost. Po izjavah Janeza Stergarja naj bi slo za političen koncept, ki je delno postal znanstveni pojem, sooblikovan v etnologiji in narodopisju. Aktualen naj bi bil ob nastanku nacionalne države, saj naj bi pred tem manjšine ne obstajale (Iz intervjuja z Janezom Stergarjem, 04.02.2002).

¹⁶ Boris Jesih piše, da so praviloma t.i. nove manjšine, domnevno priseljene iz "kulturno, socialno in teritorialno drugačnih" okolij, zaradi ekonomskih, političnih razlogov ali etničnih vojn (Jesih 2001: 33-58). Po mnenju drugih sogovornikov gre za nedavno priseljene skupine ljudi, ki so nepopolno integrirane v okolje (Mitja Žagar, 15. 02. 2002; beležka iz intervjuja), ali skupine, npr. iz azijskih držav, ki naj bi bile po interpretaciji enega od sogovornikov še vedno popolni tuji v Evropi (Jernej Zupančič, 06. 02. 2002; iz posnetka intervjuja). Argument, da gre za strokovno neproblematičen, vesplošno razširjen in v Evropi povsod prisoten koncept znotraj etničnih študijev, ne zdrži, če iščemo evidence v moderni antropološki literaturi o etničnosti in nacionalizmu. Razlog za to odsotnost, na katero sem sogovornike opozorila, naj bi bil, po interpretaciji enega od sogovornikov, le v različni jezikovni rabi. Avtorji tekstov, ki so objavljeni v tematski številki revije *Ethnies, Droits de l'Homme et peuples autochtones*, 8, 15, posvečeni Romom in podnaslovljeni *Terre d'asile, terre d'ex-*

ti kriterij avtohtonosti, pri čemer so se navadno sklicevali na pravna določila: po madžarskem zakonu naj bi kriterij avtohtonosti zajemal obdobje sto let, po posameznih avtorjih pa določeno število let ali generacij, npr. tri generacije. Tudi manjšinsko pravo, ki vpeljuje različne nivoje pravic, praviloma ni predmet kritičnega razmisleka, četudi vpeljuje med različne skupine diskriminacijo. Argumentacija, ki jo reprezentirajo za strokovno, je zelo podobna razlagam, ki jih ponujajo enciklopedije.¹⁷

KONSTRUKCIJA TUJSTVA IN VPELJAVA "AVTOHTONOSTI" V ROMOLOGIJO

V romološkem diskurzu od osemdesetih let naprej in po osamosvojitvi Slovenije zasledimo razmejevanje med posameznimi skupinami Romov, ki živijo v Sloveniji. Gre torej za vpeljavo distinkcije med Romi, ki jih štejejo za "avtohtone" in "neavtohtone", ki jo uvaja zaščitna zakonodaja manjšin in njene pravne določbe, in ki jo vpeljujejo prav tako romologi in romski aktivisti: Tako enim in drugim se zdijo specifični teritoriji bistveni za razločevanje med Romi.

Pred letom 1989 ni opaziti političnega razmejevanja med "avtohtonimi" in "neavtohtonimi" v pravnih kategorizacijah, saj znotraj teh Romi niso imeli posebnih kolektivnih pravic. Slovenska romologija, ki velja za sodobno, se je vse od svojega konstituiranja naprej ukvarjala večinoma le s proučevanjem tistih skupin, ki jih je sama prepoznala za "slovenske" skupine Romov. Skupine so bile domnevno

* * *

il: l'Europe tsigane, izhajajo iz predpostavke, da so Romi avtohtono ljudstvo Evrope. V tem kontekstu ima koncept drugačno konotacijo, saj se pisci prispevkov v reviji solidarizirajo z Romi in polemizirajo z delitvami, ki jih vpeljujejo različne politike. Razlika v rabah med slovenskimi romologi med francoskimi pisci v omenjeni reviji je bistvena, čeprav tudi v tem primeru ne odobravam strokovne rabe pojma avtohtonost.

¹⁷ Enciklopedične, slovarske in leksikografske razlage pojma v slovenski in hrvaški referenčni literaturi navadno pojasnjujejo, da ima beseda dva pomena: po prvi razlagi pomeni prvotni naseljenec, prvotni prebivalec, pranaseljenec, "prvoten, domač, nastal na kraju, kjer biva"; po drugi razlagi pa je raba povezana tudi z živalmi in rastlinami. Avtohton lahko pomeni tudi samonikel, izraz je povezan tudi z botaniko: "samorasel, samoroden, avtohton, že od nekdaj tam": *Leksikon Cankarjeve založbe*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998, primerjaj tudi *Veliki splošni leksikon: v osmih knjigah*, Ljubljana: DZS, 1997-1998, in France Verbinc, *Slovar tujk*, 1994). Slovarska razlaga ponuja še več izčrpnih primerov: "ki je po izvodu od tam, kjer živi; domačin". Raba leksema v slovenskem jeziku je navedena v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* s primerom, ki po mojem mnenju izraža ksenofobijo: "avtohtoni so se umikali priseljencem"; v drugi rabi, ki je povezana z "domačim" in "prvotnim" je raba pojasnjena s primeri, kot so avtohtono prebivalstvo, avtohtoni narodi, pa tudi drevesne vrste in avtohtone rastline. Le redki viri navajajo izvor besede. *Slovenski etimološki slovar* navaja, da je beseda tujka, prevzeta po nemškem *autochton* iz grške besede *autokhthonos*, ki pomeni domač, rodni: Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, str. 20. Dve desetletji starejša *Občca enciklopedija leksikografskega zavoda* poleg drugih preciznejših razlag navaja, da je avtohtonost ali avtohtonija iz grščine in pomeni "iz same zemlje pognal". Pojem je povezan s pripadnostjo zemlji in pojasnjen je tudi njegov mitski pomen, saj so nekateri stari narodi verjeli, da so ustvarjeni iz zemlje, na kateri živijo. Na poseben vidik ohranjanja konservativne vednosti in neaktualizirane vednosti v enciklopedijah sta na primeru vedosti o Romih/Giganih sta opozorila tudi socialna zgodovinarja Wim Willems in Leo Lucassen v članku *The Church of Knowledge: representation of Gypsies in Encyclopaedias* (Lucassen, Willems, Cottaar, eds., 1998).

"tradicionalno" živeče na teritorijih, ki so v romoloških diskurzih konstruirani kot "stalna območja naselitve z romskim prebivalstvom", četudi so nekateri proučevali zgodovinske migracije Romov na ozemlje današnje države Slovenije. Pri prvih raziskavah Romov še niso označevali za "avtohtone", je pa izraz uporabljen konec osemdesetih let kot oznaka za originalno - v romski medicini (Šiftar 1989: 10).

Vendar je romološki diskurz že pred letom 1991 eksplicitno izrisal distinkcijo med "našimi" in "tujimi", ki se je pridružilo še diskriminatorno kriminaliziranje "tujih" Romov in tistih, ki naj bi bili še nomadi:

Milici lendavske postaje se vedno ne posreči, da bi priseljene Rome vrnila v "domovinsko občino" Čakovec. Ti priseljenci v naselju Dolga vas in Črenšovci so brez stalnega prebivališča in so največkrat tudi povzročitelji neredov, preteпов in podobno. V občini Murska Sobota pa take goste navadno "izženejo" iz svojega naselja Romi sami. Povsem drugače je med stalno nenaseljenimi oziroma pod šotori živečimi Romi v nekaterih "naseljih" novomeške in drugih dolenjskih občin (Šiftar 1978:427).

Vpeljala se razlika med skupinami "slovenskih" Romov z referenco na teritorije: "Ločiti moramo tri območja staronaseljencev in priselitve v zadnjih dveh desetletjih" (Šiftar 1988: 329), vendar se ni artikulirala z izrazi "avtohtnosti", pač pa s pojmi "staroselci" in "novimi priseljenci". Nocijo tujstva konstruirajo z navedbo priznanja, da "na novo priseljene" skupine slabo poznajo: "o teh imamo zelo malo podatkov in včasih niti točno ne vemo (ker pač ne poznamo jezika oziroma narečij), ali so Romi, Albanci ali Turki."¹⁸

Vpeljana razlika med "staroselskimi Romi" in preostalimi se praktično vedno argumentira z navezavo na teritorij: "V Prekmurju v okrog 40 naseljih živi več kot 50 odstotkov staroselcev Romov v Sloveniji" (Šiftar 1990: 122). Pozneje obvelja, da je "romska etnična skupnost" najbolj številna na dveh največjih območjih, "poseljenih z avtohtonimi Romi: /to sta/ Prekmurje in Dolenjska" (Šiftar 1994: 9). Tako so Romi priklenjeni na avtohtona območja (*ibid.*, str. 11), in na druga, nenatančno orisana, navadno urbanizirana območja, na katerih živijo "Romi priseljenci" (*ibid.*, prim. tudi: Štrukelj 1991, 1999; Tancer 1994).

Zlasti po letu 1991 naletimo na pogosto vpeljevanje izraza "avtohtone manjšine" in "priseljeni prebivalci", potem ko raziskovalci INV uvedejo pravne kategorije v strokovni romološki diskurz. Skupaj s predstavniki oblasti in slovenskimi

* * *

¹⁸ Šiftar, *op. cit.*, str. 331. O Romih staroselcih in priseljenih se govori tudi še potem, ko se že artikulira koncept avtohtonosti v političnem diskurzu; omenjeni citat odseva tudi nacionalizem: "S sličicami in utrinki iz življenja prekmurskih Romov se zlivajo in prepletajo zgodbe o Romih staroselci iz Dolenjske, Bele krajine, Kočevske, Gorenjske in v zadnjem času priseljenih Romih s Kosova in drugih pokrajin bivše skupne države, ki so začasno ali stalno našli svoje novo domovanje med nami Slovenci." - Tancer 1994: 16.

romologi si prizadevajo, da bi definirali Rome kot **avtohtono etnično skupnost** (Klopčič in Novak-Lukanovič 1991; Jesih 1994; Klopčič in Polzer 1999).

Ko je tudi v politično-pravnem diskurzu postala relevantna distinkcija med domačimi in tujimi Romi, oziroma med avtohtonimi in neavtohtonimi, posamezni romologi konstruirajo kulturno in etnično razliko tako, da splošno pripisujejo skupinam medsebojno sovražnost: "Poseben problem je močna, (včasih tudi nekoliko sovražna) razdvojenost med avtohtonimi Romi in Romi priseljenci", romološki diskurz konstruira tudi razliko v uspešnosti pri integraciji:

"Bolj iz splošne ocene kot na podlagi raziskovalnih ugotovitev je razvidno, da avtohtoni Romi dosegajo vidnejše uspehe pri urejanju stanovanjskih in urbanih vprašanj kot na področju vzgoje in izobraževanja (nadaljevalno, permanentno izobraževanje...", Šiftar 1994: 11).

Diskurz o tujosti se naveže še na rabo različnih jezikovnih kodov, tako da se izriše eksplicitno distinkcijo med "narečjem" avtohtonih Romov in rabo jezika priseljenih Romov. Ne opredeljujejo se do omenjene distinkcije, vendar Šiftar (*ibid.*, str. 14) navede vprašanje, ali naj bi "tujim" Romom prav tako priznali posebne pravice: "kmalu pa se bo zastavilo vprašanje ali in v kolikšni meri veljajo te pravice tudi za romske priseljence zadnjih let."

Nekaj let kasneje se glede teh posebnih pravic izreče Mitja Žagar (1998: 173-4). Po njegovem mnenju so v romskih politikah "vredni pravne zaščite" in spodbujanja posebnih politik, zlasti kulturnih, le "avtohtoni" Romi:

Pri obravnavanju problematike Romov in romske kulture moramo upoštevati tudi dejstvo, da Romov, ki so se 'priselili' v okolico nekaterih večjih mest (praviloma zunaj tradicionalnih poselitvenih območij avtohtonih Romov) in ki so prišli predvsem iz različnih območij nekdanje jugoslovanske federacije, ob uveljavljenih kriterijih ne štejejo za avtohtone Rome v Sloveniji, ampak jih moramo glede na njihov status obravnavati kot eno od obeh (pod)kategorij (i)migrantov...¹⁹

* * *

¹⁹ Žagar v nadaljevanju članka razlikuje med imigranti kot posamezniki in imigrantskimi skupnostmi kot kolektivnimi subjekti, pri katerih v prvo (pod)kategorijo uvršča državljane R Slovenije, ki so pripadniki drugih "nekdanjih jugoslovanskih narodov in narodnosti" (str. 175); v drugo podkategorijo uvršča "tipične" imigrante-priseljence, ki nimajo slovenskega državljanstva, imajo pa v Sloveniji stalno ali začasno bivališče. Medtem ko Žagar trdi, "da Slovenija sledi trendom razvoja v Evropi" pri politiki manjšin, je zelo zgovoren podatek, da je bila omenjena politika, ki temelji na distinkciji in izključevanju med avtohtonimi in ostalimi neavtohtonimi Romi, predmet kritike Evropske komisije za boj proti rasizmu in nestrpnosti (ECRI), ki jo je objavila v drugem poročilu o Sloveniji. V tem dokumentu je problematizirana slovenska manjšinska politika zadnjih desetih let po osamosvajanju, zlasti še odnos Romov/Ciganov, in vprašanja imigracije. Večini slovenskih romologov pa se zdi omenjena distinkcija popolnoma neproblematična, kar lahko spet predložimo kot dokaz o sokreiranju in reproduciranju političnega oziroma ideološko kontaminiranega diskurza o Romih v romologiji.

Liisa Malkki (1997:61) je pokazala, da so koncepti lokalnosti ali skupnosti lahko videti naravni in neproblematični zaradi t.i. "metafizike sedentarizma", po kateri se razume zakoreninjenost ljudstev in kultur v njihovih lastnih teritorijih kot normalno stanje, ki je samoumevno v "nacionalnem redu stvari," kakor označuje logiko državnega nacionalizma. Metafizika sedentarizma je značilna tudi za romologijo. Romi naj bi sodili le na nekatera območja: "Na zaokroženih območjih poselitve v Prekmurju, na Dolenjskem v Beli Krajini in Posavju in deloma na Gorenjskem se štejejo Romi za avtohtono prebivalstvo, ki se je v razmeroma stalni poselitvi ohranilo do zdaj" (Štrukelj in Winkler 1996: 268). Po romoloških reprezentacijah naj bi se Dolenjski, Prekmurski in Gorenjski Romi med seboj razlikovali: vsaka od teh skupin naj bi imela svojo kulturo, svoj jezik in običaje; pripadali naj bi trem velikim evropskim romskim rodovom, ki naj bi jih identificiral že veliki lingvist Miklošič (prim. Štrukelj 1991, 1999); prišli naj bi tudi iz treh različnih krajev izvora. V romoloških reprezentacijah ni čisto jasno, kaj naj bi te skupine imele skupnega poleg dejstva, da živijo v slovenski nacionalni državi, kakor tudi iz razprav ni jasno, kaj naj bi "neavtohtone" Rome, ki jih sicer vztrajno označujejo za prišleke, razlikovalo od drugih romskih skupin, razen dejstva, da živijo na drugih območjih Slovenije kakor avtohtoni, in da so ponekod naseljeni krajši čas. Problem namreč vidim v tem, da domnevne kulturne razlike med temi skupnostmi niso predmet poglobljenih analiz, pač pa so vnaprej predpostavljene na ideološko utemeljenem verjetju v "tujost".

"AVTOHTONI", A NE VNDARLE NE OD TOD: TEMNOPOLTI MIGRANTI IZ BALKANA IN/ALI IZ INDIJE

Reference na Jugoslavijo ali druge teritorije najdemo običajno v kontekstu romoloških ideologij o "izvorih" slovenskih Romov, včasih tudi v kontekstu razprave o njihovih jezikovnih posebnostih, ki so reprezentirane kot objektivne: referenca na druge teritorije je relevantna do trenutka, ko se Rome pripelje na teritorij, ki velja v etnološko koncipirani romologiji za "slovensko etnično ozemlje" (prim. Štrukelj 1964, 1980; Šiftar 1970); v nekaterih kontekstih pa je pomembna za konstrukcijo tujstva.

Omembo drugih teritorijev najdemo pri opisu migracij, ki jih romologi večinoma rekonstruirajo s pomočjo zapisov v kronikah, arhivskih listinah in s pomočjo drugih zgodovinskih virov, ter z dokazi iz romske lingvistike. V tem kontekstu omenjajo nekdanjo SFR Jugoslavijo, pred letom 1991 bolj izjemoma tudi Balkan. Balkan se je tedaj po logiki jugoslovanskega nacionalizma prezentiral kot "naše sedanje ozemlje": "Kako in od kod vse so prišli Cigani v Evropo, nas ne zanima toliko kot njihov prihod na Balkan, na naše sedanje ozemlje." (Šiftar 1970). Po osamosvojitvi leta 1991 je Balkan je postal, v splošnih in tudi v nekaterih bolj

strokovnih postsocialističnih, nacionalistično obarvanih diskurzih, metafora za skorajda vse pejorativne pomene, ki so se sklincevali na polpreteklo zgodovino Jugoslavije; na takšno percepcijo so nedvomno vplivale tudi nedavne vojne. Tako je Jernej Zupančič,²⁰ tretjinsko zaposleni raziskovalec na INV, v intervjuju pojasnil dihotomijo med avtohtonostjo in neavtohtonostjo prav z referenco na balkanske Rome, ki jih Prekmurski Romi naj ne bi marali.

JZ: In zanimivo je to, da teh t.i. Balkanskih Romov ne marajo. Med njimi zija globok prepad.

AJS: Od kod vam pa ta vtis ...

JZ: To so sami povedal, to so sami povedal. Da tisto, kar od dol prihaja, da so, povsem drugačni, da ni govora ...

AJS: Sprašujem zato, ker so recimo z lendavskimi so se poročali dolenjski, ki po Štrukljevi imajo relacijo z Balkanom.

JZ: Ja, samo to je zdaj tista razlika med avtohtonostjo in neavtohtonostjo oziroma ... Namreč, ti so kulturno vendarle integrirani, in so bili ... Med Romi so večinoma bili katoliki. Torej, tudi tukaj in prihaja vendarle do teh relacij ... Tam je Kosovo, Makedonija je druga pesem. In do tega mešanja ni zelo pogosto prihajalo. Tu pa je zdaj spet družina. Namreč, oni so se, oni so zadržali princip po svoje velike družine, pri Romih, še vedno. In recimo ta poglavar naselbine, kjer so že znotraj teh ... družine malo bolj atomizirane, so družine posamezne. Ampak še vedno je nekdo šef, še vedno obstajajo neke rodovne vezi. Ne vem, kako mu rečejo, ciganski kralj, to se po svoje spoštuje, ohranja neke vezi, teh vezi recimo s temi prišleki iz Balkana, niso bili toliko navajeni. Torej prav sami večkrat so rekli, to je, Balkanski Romi nas ne zanimajo.

V romološkem diskurzu se Balkan uveljavi kot alternacija za prej označeni teritorij "Jugoslavije", kot ohlapna denominacija za nedoločen teritorij, preko katerega naj bi migrirali Romi: Poleg tega zajema Balkan zoženo teritorialno območje, skorajda zgolj "ozemlje jugoslovanskih narodov", po katerem naj bi se selila "jugoslovanska ciganska plemena": Pri navedbah ni čisto jasno, ali se z "jugoslovanskim ozemljem" misli le na del Balkana ali na celoten Balkan, prav tako ni izrisanih njegovih geografskih meja (prim. npr. Štrukelj 1991: 37).²¹

Drug problem, ki je prav tako povezan s teritorializacijo identitet, je ponavljajoča se referenca na Indijo. Indijo se reprezentira kot "pradomovino Romov" oziroma "prvotno domovino", ali kot "matično domovino" (Štrukelj in Winkler

* * *

²⁰ V že citiranem intervjuju z dne 06. 04. 2002.

²¹ Za konstruiranje Balkana iz mnogih perspektiv prim. Todorova 1997.

1996: 285; Štrukelj 1999: 127; Tancer 1994; Javornik 1997-1998: 3664)²². Seveda je reprezentacija Romov kot indijskih nomadov kontradiktorna z opredelitvami Romov kot avtohtonih prebivalcev Slovenije. Zlasti je vprašljivo, kako bi skupine lahko ohranile nekakšno indijsko identiteto,²³ ki jim jo konstantno pripisujejo, še potem, ko naj bi bil v Evropi domnevno vsaj nekaj stoletij, ali kot je zapisal Rozman, že tisočletja. V tem kontekstu je tudi kuriozno, da si romologi prizadevajo dokazati tudi čim zgodnejši prihod na ozemlje današnje Slovenije, ob tem pa z enako vztrajnostjo vzdržujejo tudi druga poimenovanja – imenujejo jih npr. indijski nomadi –, kar je konceptualni trik skozi romantizirajoče poimenovanje, ki Rome pojmovno izključujejo iz nacionalne skupnosti in jih predstavljajo kot večne, izvornostne tujce.

Romologi ne proučujejo socialne konstrukcije identitet pri Romih, in skorajda popolnoma ignorirajo njihove glasove. Referenca na Indijo se reproducira hkrati s pomeni o tujosti in drugačnosti. Vendar se romološko esencionalizirano pojmovanje romske "kulture" ter nanjo nalepljeni imaginarij o njeni tradicionalni "podobi" ne sklada z empirično dejanskostjo. Romska kultura navadno opisujejo reducirano na jezik in romsko folkloro. Ker današnji načini življenja Romov ne ustrezajo esencionaliziranim imaginarijem tradicionalistične postgrellmannovske romologije, je Indija pripisana izvorna točka, s pomočjo katere se implicitno vpisujejo različni orientalizmi.

Hkrati romologi reproducirajo denominacije, ki so jih izoblikovali v osemdesetih letih: Romi so označeni kot "indijski nomadi" (Štrukelj 1991, 1999 Štrukelj in Winkler 1996) ali "staroselsko ljudstvo severozahodnega predela Indije" (Tancer 1994:43). Označujejo jih tudi z romantiziranimi klasicističnimi metaforami, npr. "Hefajstovo ljudstvo ognja in vetra" (Tancer 1998: 23), ki zbujejo predstave o nomadstvu, večnem potepanju, ognjih v taborih in kovaštvu. Poudarja se njihova edinstvenost: "imajo svoj jezik, različen od drugih Romov", "drugačno kulturo". Vendar naj bi jih poleg tega opredeljevali še rasni kriteriji: "antropološke značilnosti, kot so: temnejša polt, temni naravno skodrani lasje, temne oči in nižja postava" (Tancer 1994: 96). Skratka, "slovenski avtohtoni Romi" so edinstveni, omemba tovrstnih bioloških atributov pa se nikomur ne zdi vsaj groteskna, če ne že rasistična, temveč se vtrajno ponavlja (npr. Zadravec 1989; Klopčič in Novak-Lukanovič 1991). Zadravec (1989:88) je le dve leti pred prvim slovenskim posvetom o "romski problematiki" zapisal: "Tej pozitivni genetski osnovi, ki se je prenašala iz roda v rod, se lahko Romi zahvalijo, da so se ohranili kot avtohtona etnič-

* * *

²² Posamezni romski aktivisti so poimenovali Balkan za drugo domovino Romov, četudi govorijo o množični migraciji Romov na Zahod po letu 1960.

²³ Na Indijo se iz razlogov že označenega političnega pragmatizma pogosto sklicujejo tudi romski aktivisti sami. - Specifično reprezentacijo povezav z Indijo je analizirala Alaina Lemon, 2000.

na skupina!“. Tako blatantno rasistična “teorija” doslej ni bila deležna nikakršne kritike, pač pa služi utemeljitvi, tako kot biološke antropološke in medicinske raziskave iz šestdesetih let, da so **Slovenski Romi** posebna, na biologičnih atributih utemeljena in razpoznavna skupina; njegove konstatacije so tako v funkciji determiniranja skupine ljudi, ki jo s pravno denominacijo utemeljujejo za “avtohtono”.²⁴

Distinkcija med avtohtonimi in neavtohtonimi ter označevanje Romov za “indijske nomade” je problematična vsaj v dveh točkah. Referenca na Indijo konstruira tujost tako avtohtonih kot neavtohtonih Romov in jim *a priori* pripisuje nomadsko identiteto. Ob dejstvu, da je iz zgodovinskih dokumentov kraljevine Jugoslavije evidentno preganjanje Romov iz občine v občino, je tak pripisan nomadizem svojevrsten cinizem, da ne rečemo nepoznavanje zgodovinskih dokumentov. Ohranjene listine kažejo na mnoge izgone Romov, ki so jih odrejale lokalne in državne oblasti.

Razprava o nomadstvu Romov, ki jo tu le skiciramo, po mojem mnenju opozarja na več bistvenih točk:

1. Antropologi so menili, da Romi ne ustrezajo modelom nomadskega življenja v antropologiji, zato so poskušali pojem nomada nadomesiti s preciznejšim konceptom: nekateri so predlagali koncept peripatetičnosti, nekateri pa koncept teritorialnega vedenja. V teh razpravah so opozarjali na razliko med potujočim in sedentarnim načinom življenja, ki je bil začilnejši za vzhodnoevropske Rome.
2. Po padcu berlinskega zidu in komunističnega režima v bivšem vzhodnem bloku ter v nedavnih vojnah v bivši SFR Jugoslaviji, zlasti v Bosni in Hercegovini ter na Kosovem, ki so sprožile premike Romov na Zahod, se je aktualiziralo vprašanje migracij Romov, živčih na teritorijih vzhodne Evrope in Balkana, ki so bili večinoma sedentarni. Zahodna Evropa ni odreagirala na migracije kot na specifičen problem v kontekstu dogodkov, ki so ponekod spodbudili rasistične eskalacije med lokalnimi prebivalci in linče Romov, pač pa so migracije večinoma interpretirali kot esencionalizirano značilnost nomadov ter ksenofobično razlagali, da so Romi izrabili odprte meje za svoj nov nomadski pohod.

Specifičnost mobilnostnih vzorcev nekaterih romskih skupnosti je bila predmet proučevanja antropologov. Eden izmed njih je bil Leonardo Piasere (1986). Preverjal je hipotezo, ki jo je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja lansiral

* * *

²⁴ Marij Avčin et al., *Izolati Ciganov in kalvinistov v Prekmurju 1960-1962* (tipkopis). Na konceptualizacijo staroselskih Romov se ob tem pripenjajo tudi različne druge rasne ideologije, kar lahko ilustriramo npr. z navdobo, da Romov iz mešanih zakonov ne moremo šteti za Rome (primerjaj Šiftar 1978:426).

Barthélémy, po kateri naj bi romske skupnosti kazale tendenco poseljevanju ob mejah, in je proučeval migracije Ciganov v kontekstu historičnega spreminjanja državnih in deželnih meja. Preučeval je skupino Romov, migrantov iz ozemlja današnje Slovenije, ki so živeli v Severovzhodni Italiji. Skupaj s "slovensko Roma", med katerimi je bival in proučeval njihovo kulturo, se je gibal in prečkal je tudi meje današnje R Slovenije.²⁵

Pri raziskovanju migracij, ki so jih opravljali slovenski romologi, so bila prizadevanja drugače konceptualizirana: sprva so šla v smeri iskanja čim zgodnejših evidenc, ki bi pričale o prihodu in naselitvi Romov v Sloveniji. Praviloma so bile v središču teh študijev posamezne skupine, prostorsko zamejene entitete, določene z upravno administrativnimi mejami ali mejami vasi. Četudi so zelo natančno in vestno popisovali vpise Romov v različnih zgodovinskih virih, in tudi pokazali, da so Romi na nekaterih področjih že dolgo sedentarni: so jih kljub temu označevali za "indijske nomade". Ob tem so hkrati izražali prepričanje, da so Romi slovenski staroselci. Iz povedanega lahko sklenemo, da je referenca na "slovensko etnično ozemlje" in na togo, mehanicistično koncipiran teritorij, zamejen z nacionalnimi oziroma državnimi mejami tista, ki slovenskim romologom sploh določa raziskovalno perspektivo. Romologe so zanimale skupine Romov, ki so jih poimenovali po pokrajinah, ne pa njihova skupinska zgodovina, mobilnost in migracije po teh teritorijih in preko njihovih meja. Medtem ko si npr. nekatere skupine Romov po migraciji v Italijo še vedno rečejo Slovenski Romi, kot piše Piasere, slovenski romologi izgubijo te skupine iz fokusa raziskovanja, kadar prestopijo državno mejo. Zanje so nekakšen izgubljeni objekt. Paradoksalno je, da tudi sedentarnim Romom pripisana mobilnost oziroma nomadstvo, ki je esencializirana in dokaj sporna "bistvena" lastnost "romstva", ni predmet proučevanja slovenskih romologov. Medtem ko se je v preteklosti take predstave romantizirano, jih sodobnost povsem nekritično sprejema in enači z namigom, da so Romi pač nesocializirani.²⁶ Tudi v tem stališču se slovenski romologi konsolidirajo s politikami, in soglašajo s prizadevanji po sedentarizaciji in urbanizaciji posebnih romskih naselij.

Opisano stanje v romologiji je tudi posledica njene akademske neaktualnosti. Romologija je bila marginalizirana in se ni vključevala v tok sodobnih družboslovnih in humanističnih razprav o družbenem razmejevanju. To skorajda generično lastnost tradicionalističnih romologij, med katere gotovo spada tudi slovenska, ugotavljata npr. britanska antropologinja Judith Okely (1994) in italijanski socialni antropolog Leonardo Piasere (1994).²⁷ Pri raziskovalcih, ki insistirajo

* * *

²⁵ Več o tem v Piasere 1985.

²⁶ Govor o pomenu stalnega bivališča pri socializaciji Romov pri predstavniki lokalnih in državnih oblasti je stalnica razprav skoraj na vsaki proslavi, npr. ob svetovnem dnevu Romov, na različnih okroglih mizah ipd.

²⁷ Prispevke o vlogi *tsiganologie* in *études tsiganes* lahko bralec najde še v: Patrick Williams, ur., 1989. Francoski antropolog Patrick Williams v uvodu k tej reviji pojasnjuje, bila *tsiganologie* vedno bolj ali manj povezana z represivnimi državnimi politikami in pritiski oblasti, ki jim praviloma ni oponirala.

rajo pri označevanju Romov kot različnih skupin, pogrešamo raziskovanje specifičnih procesov socialnega in teritorialnega razmejevanja med specifičnimi skupinami Romov, kakor tudi študije migracij, gibanja ali "teritorialnega vedenja"²⁸ posameznih romskih skupin na terenu. Tradicionalna slovenska romologija marveč konstruira skupinskost Romov po nekakšnih "objektivnih", "naravnih" kriterijih, kakor se percipira teritorije, ki so jih utemeljevali z "zgodovinskostjo", ali pa so se raje osrediščili na lingvistično-etnično klasificiranje, po zgledu starejših romologov, npr. Uhlika (1955, 1956, 1957). Prav tako jim ni šlo za marcusejevsko polivokaličnost reprezentacije romskih glasov na terenu, pač pa so se raje naslanjali na klasične romološke vire, jih reproducirali ter vedno bolj generalizirali in romantizirali. Kako Romi sami vidijo razmejevanje med romskimi skupinami, doslej še ni bilo relevantno raziskovalno vprašanje za romologe, saj so se konsolidirali z uveljavljenimi lingvističnimi klasifikacijami ter etničnimi ali celo rasističnimi taksonomijami, ki so jih razumeli kot togo fiksirane, pač resnične, in vanje niso dvomili. Ni jim šlo za proučevanje konstrukcije romskih skupinskosti, pač pa so skupine konstruirali sami glede na presojo, ki jo je zamejevala meja državnega ali regionalnega teritorija in državin lastni diskurz; slednja sta nenazadnje določala raziskovalno perspektivo samo.

ZAKLJUČEK

Romologi pristajajo na konstrukcijo razlike med skupinami Romov, ki nezdovmljeno temelji na pravu kot jeziku države (Šumi 2000), saj so prepričani, "da morajo naši Romi biti deležni posebne skrbi in da morajo biti prednostno obravnavani v programih pomoči romski skupnosti".²⁹ Menim, da različno reguliranje posebnih pravic, ki jih romskim skupnostim vsaj formalno zagotavlja zakonodaja, praktično pa nekateri vladni programi, oblikovani Romom v pomoč, prinašajo mnogotere diskriminacije, ki so bile predmet analize v aktualnih študijih o romskih migracijah. (Matras 2000, in Reyniers 1995). Socio-politični regulativi namreč vpeljujejo različne nivoje pravne zaščite in pomoči ter sokreirajo razlike med skupinami, ki jih različni akterji prezentirajo za "etnične" razlike, medtem ko so si skupine Romov prisiljene med seboj konkurirati za pičle resurse. Spori, ki jih spodbudijo državne politike med romskimi skupnostmi, državni oblasti tudi predstavljajo argumente številčno močnejših o prešibki politični organiziranosti Romov.

Raziskovalcev ne moti definicija avtohtonosti, ki je kaj ohlapna in zunajanalitiška kategorija, vendar si hkrati ne obotavljajo predstavljati Romov kot tujce.

* * *

²⁸ Za primer takšnih študij, ki se opirajo tudi na koncepte iz kulturne ekologije, prim. Joseph Berland in Matt T. Salo 1986. Primerjaj tudi Plaserejev tekst 1994, in študijo Andrzeja Mirge, 1992.

²⁹ Iz razgovora avtorice z romologinjo dr. Pavlo Štrukelj, avgust 1999.

Vztrajno ponavljajo, da so prišleki; očitno je, da romologi tudi s tem kreirajo "drugačnost" Romov. Natančnih analiz socialnih meja med različnimi skupnostmi Romov in teritorialnih meja med različnimi teritoriji bržkone ni zato, ker romologi verjamejo, da so "naravne in resnične", namesto da bi ugotavljali, kako so te konstruirane, in kako delujejo v družbenih procesih.

Nenazadnje tudi romskim aktivistom ne preostane drugega kakor konsolidacija z omenjenimi diskurzi in soglašanje s politiko, kakršno izvaja država in Rome ob tem tudi aktivno angažira. Posamezniki so prepričani, da je bolje dobiti "vsaj nekaj, kakor nič" in pravno dihotomijo med "avtohtonimi" in "neavtohtonimi" interpretirajo in uporabljajo po svoje. Po interpretaciji enega izmed romskih aktivistov naj bi bil problem pravno neizenačenega položaja Romov iz Maribora njihovo samoopredeljevanje za Albance v času še pred vojno v Jugoslaviji, nekako v osemdesetih letih, ko se je slovenska politika solidarizirala z Albanci na Kosovu.

Nujno je opozoriti na problematičnost politične, da ne rečemo oblastne distinkcije med "avtohtonimi" in "neavtohtonimi" Romi, ki so jo nekritično povzeli romologi in raziskovalci "slovenskega narodnostnega vprašanja" - in iz predstavljenih intervjujev je očitno razbrati, da so prispevali tudi k njenem vzpostavljanju - pa tudi romski aktivisti, četudi ne iz istega strukturnega razloga. Z analizo sem začela, da bi pokazala na nevarnost učinkov, ki jih lahko proizvede slaba vednost, ki prispeva k diskriminaciji in z njo povezanimi rasizmi do Romov. Razločevanje generira tudi slovenska "romologija" in strokovnjaki v okviru tradicije "slovenskega narodnostnega vprašanja" vsaj s tem, ko pristajajo na takšno pravno razmejevanje tako, kot da bi bilo strokovno, in prevzemajo njegovo besedišče in koncepte. Ne nasprotujejo dejstvu, da so potisnjeni v službo etničnih politik, ki jih oskrbijo s konstruirano razliko, temveč ta konstrukt nato celo "objektivizirajo" z argumentacijo, da gre za zgodovinske, lingvistične, kulturne in teritorialne razlike, namesto da bi družbeno, to pa pomeni tudi pravniško in politično, konstrukcijo teh razlik preučevali. Ob tem je najbolj kritično dejstvo, da tovrstni konstrukti razlik in njihove manifestacije niso predmet natančnejših študij, pač pa so naturalizirane in utemeljene na imaginariju, po katerem da so nekateri Romi, živeči v Sloveniji, "naši", drugi pa migranti in kot takšni večni "tujci". Nenazadnje, nasedanje ideologiji, ki jo hkrati sokreirajo, te producente vednosti o Romih same akademsko marginalizira. Ob strani puščajo tudi raziskovalna vprašanja, ki so danes relevantna tudi v romskih študijih, kot so npr. družbeno razmejevanje med skupinami Romov, migracije, prečkanje teritorialnih meja, raba in kreiranje marginalnih prostorov, itd.

Splošni problem slovenske "romologije" sem podrobneje analizirala drugje (Janko Spreizer 2002), zato tukaj le povzemam nekaj zaključkov: slovenska romologija po letu 1991 nenehno perpetuira svoja "spoznanja" iz preteklosti.

Hkrati reproducira in celo generira politični diskurz romskih politik. Takšna drža ji praktično onemogoča zastavljanje epistemološko relevantnih vprašanj: namesto da bi analizirala rasizme in druge vrste diskriminacij, pristaja na takšna razločevanja, kakor da so "resnična"; njeno zapiranje vase in v svoje nacionalne okvire, ponavljanje vedno istih tematik, in neprehodnost z drugimi družboslovnimi ter humanističnimi vedami reproducira stare in proizvaja nove rasizme. Opravičuje socialna izključevanja in razmejevanja identitet, ki jih vsiljuje slovenska nacionalna, da ne rečemo nacionalistična politika. Korpus vednosti, ki ji danes rečejo slovenska romologija, se po letu 1990 vzpostavlja praktično vzporedno s procesom konstituiranja političnega statusa Romov.

To nas vodi v sklep, da je romologija podlegla diskurzu slovenskih nacionalističnih politik ravno zato, ker je lojalna nacionalnim državnim politikam do Romov in ker ji prav razločevanje med avtohtonimi in neavtohtonimi z današnje perspektive za nazaj sploh omogoča njen obstoj. Potemtakem je socio-politična konstrukcija "avtohtonih" Romov, ki so objekt in hkrati tudi invencija slovenske romologije, legitimna za "romologijo" natanko zato, da se ta lahko etablira kot specifična raziskovalna tradicija. O katastrofalnih posledicah, ki jih utegne imeti za Rome in za celotno slovensko nacionalno populacijo njena pozicija, pa v veliki samovšečni zaverovanosti vase niti ne razmišlja.

REFERENCE:

- Avčín, Marij et al., Izolati Ciganov in kalvinistov v Prekmurju 1960-1962 (tipkopis).
- Berland, Joseph in Matt T. Salo, 1986, *Peripatetic Communities: An Introduction*. V: Berland, Joseph in Matt T. Salo (ur.), 1986.
- Berland, Joseph C. in Matt T. Salo (ur.), 1986, *Peripatetic Peoples. Nomadic Peoples*. Special Issue, 21/22, Montréal.
- Casimir, Michael J. in Aparna Rao (ur.), 1992, *Mobility and Territoriality. Social and Spatial Boundaries among Foragers, Fischers, Pastoralists and Peripatetics*, New York, Oxford: Berg.
- Dolinar, Ksenija in Seta Knop (ur.), 1998, *Leksikon Cankarjeve založbe*, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Eriksen, Thomas Hylland, 1993, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London, Boulder, Colorado: Pluto Press.
- Gupta, Akhil in James Ferguson (ur.), 1997, *Culture, power, place. Explorations in Critical Anthropology*. Durham, London: Duke University Press.
- Guy, Will (ur.), 2001, *Between past and future: the Roma of Central and Eastern Europe*. University of Hertfordshire Press.
- Hočevár, Duška Knežević, 1999, *Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Horvat, Jožek Muc, 2003, Romi na Slovenskem, str. 61–62. V: Klopčič, Vera in Miroslav Polzer (ur.), 2003.
- Janko Spreizer, Alenka, 2002, Vedel sem, da sem Cigan – Rodil sem se kot Rom: znanstveni rasizem v raziskovanju Romov. Ljubljana: Založba ISH.
- Javornik, Marija (ur.), 1997-1998, *Veliki splošni leksikon: osem knjig*, Ljubljana: DZS.
- Jesih, Boris et al., 1994, *Ethnic Minorities in Slovenia. On the occasion of the 6th European conference of Border Regions in Ljubljana, 13.-15. October 1994*, Institute for Ethnic Studies- Ljubljana, Information Bureau- Government of the Republic of Slovenia.
- Jesih, Boris, 2001, Nekaj razmišljanj o sodobnem položaju manjšin v republiki Sloveniji. V: *Koroški vestnik*, Letnik 35, Leto 2001, št. 1., str. 33-58.
- Klopčič, Vera in Miroslav Polzer (ur.), 2003, *Evropa, Slovenija, Romi*. Ljubljana: INV.

- Klopčič, Vera in Miroslav Polzer (ur.), 1999. Izboljšanje položaja Romov v Srednji in Vzhodni Evropi. Izziv za manjšinsko pravo. Zbornik referatov na znanstvenem srečanju v Murski Soboti 11.-12. april 1997. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
- Klopčič, Vera in Sonja Novak-Lukanovič (ur.), 1991, Romi na Slovenskem. *Razprave in gradivo* 25. Revija za narodnostna vprašanja, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja
- Lemon, Alain, 2000, *Between Two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Postcolonialism*. Durham, London: Duke University Press.
- Lucassen, Leo, Wim Willems, Annemarie Cottaar, 1998, *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical approach*. London: MacMillan.
- Malkki, Liisa, 1997, National Geographic: Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees. V: Gupta, Akhil in James Ferguson (ur.), 1997.
- Matras, Yaron, 2000, Romani migrations in the post-Communist Era: their historical and political significance, *Cambridge Review of International Affairs*, XIII, 2, spring-summer, str. 32-50.
- Mirga, Andrzej, 1992, Roma Territorial Behaviour and State Policy: The Case of the Socialist Countries of East Europe. V: Casimir, Michael J. in Aparna Rao (ur.), 1992.
- Obreza, Janez, 2003, Romi v Slovenskem pravnem redu in njihova politična participacija na lokalni ravni v luči predvidenih zakonskih sprememb, str. 47–59. V: Klopčič, Vera in Miroslav Polzer (ur), 2003.
- Okely, Judith, 1994, L'étude des Tsiganes: un défi aux hégémonies territoriales et institutionnelles en anthropologie, *Etudes Tsiganes*, Une ethnologie des Tsiganes. Revue semestrielle, 2/1994, str. 39-58.
- Petković, Brankica, 2003, Romi v Sloveniji – tujci za vedno? Str. 54-75. V: *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti*, 02, Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Piasere, Leonardo, 1985, Mare Roma. Catégories humaines et structure sociale. Une contribution à l'ethnologie tsigane, *Etudes et documents balkaniques et Méditerranéens* 8, Paris.
- Piasere, Leonardo, 1986, Les Slovensko Roma entre sédentarité et nomadisme. V: J Berland, Joseph C. in Matt T Salo (ur.), 1986.
- Piasere, Leonardo, 1994, Les Tsiganes sont-ils 'bons à penser' anthropologiquement?, *Etudes Tsiganes*, Une ethnologie des Tsiganes. Revue semestrielle, 2/1994, str. 19-38.

- Polzer Srienz, Mirjam, 1999, Primerjava pravnega položaja Romov v Avstriji in Sloveniji. V: Klopčič, Vera in Miroslav Polzer (ur.), 1999.
- Reyniers, Alain, 1995, Gypsy population and their movements within Central and Eastern Europe and Toward some OECD Countries. International Migration and Labor Market Policies, Occasional papers, No. 1, Paris: OECD.
- Rozman, Vlado, 1991, Romi – tisočletja živimo na slovenski zemlji in tu bomo tudi ostali, V: *Romi na Slovenskem*, RiG št. 25, 1991:135-136.
- Rudaš, Darko, 2003, Večno vprašanje: So Romi res tako slabi, kot nekateri trdijo? V: Klopčič, Vera in Miroslav Polzer (ur.), 2003.
- Marko Snoj, 1997, Slovenski etimološki slovar, Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Šajnovič, Rajko, 1991, Ureditev statusa Romov kot narodnosti – osnutek amandmaja k ustavi Republike Slovenije, V: *Romi na Slovenskem, Razprave in gradivo*, št. 25, 1991:131-132.
- Šiftar, Vanek, 1970, Cigani: Minulost v sedanosti, Murska Sobota: Pomurska založba.
- Šiftar, Vanek, 1978, Romi v Sloveniji (s posebnim poudarkom na njihov položaj v Prekmurju in občini Novo Mesto), *Dialogi*, 7/8, str. 426-442.
- Šiftar, Vanek, 1988, Že dolgo so med nami – a smo že daleč vsaksebi, *Znamenja*, Maribor, XVIII, 4, str. 329-337.
- Šiftar, Vanek, 1989, Knjigi na pot. V: Zadravec, Jože, 1989, Zdravstvena kultura Romov v Prekmurju, Murska Sobota: Pomurska založba.
- Šiftar, Vanek, 1990, Romi včeraj...Pojutrišnjem?, *Znamenja*, XX, 5, str. 122-137, str. 122.
- Šiftar, Vanek, 1994, Knjigi na pot, V: Tancer, Mladen, 1994.
- Štrukelj, Pavla in Peter Winkler, 1996, geslo "Romi", *Enciklopedija Slovenije*, 10 Pt-Savn, Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 285-288.
- Štrukelj, Pavla in Peter Winkler, 1996, geslo "Romi", *Enciklopedija Slovenije*, 10 Pt-Savn, Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 285-288.
- Štrukelj, Pavla, 1964, Kultura Ciganov v Sloveniji in problem njihove asimilacije s slovenskim prebivalstvom. Inavgularna disertacija, Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Štrukelj, Pavla, 1980, Romi na Slovenskem, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Štrukelj, Pavla, 1991, Etnološke raziskave romske populacije v Sloveniji. V: Vera Klopčič in Sonja Novak-Lukanovič (ur.), 1991.

- Štrukelj, Pavla, 1999, Romska kultura (Pomen tradicionalnega etničnega izročila in pospeševanje današnjih kulturnih dejavnosti). V: Klopčič, Vera in Miroslav Polzer (ur.), 1999.
- Šumi, Irena, 2000, Kultura, etničnost, mejnost. Konstrukcije različnosti v antropološki presoji. Ljubljana: Založba ZRC.
- Tancer, Mladen, 1994, Vzgoja in izobraževanje Romov na Slovenskem. Maribor: Založba Obzorja.
- Tancer, Mladen, 1998, Romi v slovenskem prostoru (njihova preteklost, sedanjost in prihodnost), V: *Zbornik seminarjev. Izobraževanje romskih staršev za dvojezično in dvoidentitetno vzgojo otrok*, Maribor: Andragoški Zavod Maribor, Ljudska Univerza.
- Todorova, Marija, 1997, *Imagining the Balkans*, New York in Oxford: Oxford University Press.
- Uhlik, Rade, 1955, Iz ciganske onomastike. *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, X: 51-71.
- Uhlik, Rade, 1956, Iz ciganske onomastike. *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, Istorija i etnografija*, Nova serija XI: 193-209.
- Uhlik, Rade, 1957, O denominacijama kod Cigana. *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, Istorija i etnografija*, Nova serija, XII: 133-212.
- Verbinc, France, 1994, *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Willems, Wim, in Leo Lucassen, 1998, The Church of Knowledge: representation of Gypsies in Encyclopaedias. V: Lucassen, Leo, Wim Willems, Annemarie Cottaar (ur.), 1998.
- Williams, Patrick (ur.), 1989, Tsiganes: Identité, Évolution. Textes réunis et présentés par Patrick Williams. Actes du Colloque pour le trentième anniversaire des Etudes Tsiganes. *Études Tsiganes*, Syros Alternatives.
- Williams, Patrick, 1989, Introduction. Dans le lieu et dans l'époque. V: Patrick Williams (ur.), 1989.
- Zdravec, Jože, 1989, Zdravstvena kultura Romov v Prekmurju, Murska Sobota: Pomurska založba.
- Žagar, Mitja, 1998, Kulturna dejavnost italijanske in madžarske avtohtone narodne skupnosti, romske skupnosti, drugih manjšinskih etničnih skupnosti in priseljencev v Republiki Sloveniji, *Razprave in gradivo* 33, Revija za narodnostna vprašanja, Ljubljana: INV, str. 173-174.